

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

ДЬНЄСЛОВО

Збірка праць на пошану
дійсного члена Національної академії наук України
Петра Петровича Толочка
з нагоди його 70-річчя

Київ
2008

УДК 903 (4-11) "653"
ББК Т4(45)431
В2:Т3(45)414/43я434
Д-54

Редакційна колегія: *Гліб Івакін* (відповідальний редактор),
Олександр Моця,
Андрій Томашевський,
Олексій Комар (відповідальний секретар)

Редактори: *Сергій Павленко*,
Світлана Блащук

Дьнеслово: Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя. – К.: Корвінпрес, 2008. – 390 с.

Збірка наукових праць на пошану відомого історика й археолога академіка НАН України П.П. Толочка містить роботи провідних вітчизняних і зарубіжних дослідників з головних напрямків наукових інтересів вченого: історії, археології, культури Давньої Русі та Києва; проблеми утворення та розвитку давньоруських міст; культури кочових і осілих сусідів східних слов'ян і Русі; археології та історії України доби пізнього середньовіччя; питань методології історичного й археологічного дослідження; збереження та популяризації культурної спадщини.

Для істориків, археологів, етнологів, культурологів, викладачів та студентів вузів.

Рекомендовано до друку Вченою Радою Інституту археології НАН України (протокол № 2 від 29 січня 2008 р.)

© Автори статей, 2008

© Інститут археології НАН України, 2008

ISBN 000-00-0000-0

Київ і Київська земля

Г.Ю. Івакін (Київ),
О.М. Іоаннісян (Санкт-Петербург)

ПЕРШІ ПІДСУМКИ ВИВЧЕННЯ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ У 2005–2007 рр.*

Десятинна церква – перший кам'яний храм Київської Русі, який відомий в науці за надійними джерелами. Думки, що церкви Св. Іллі на Подолі та Св. Миколи на Аскольдовій могилі були мурованими, залишаються романтичними гіпотезами, жодних вагомих аргументів на цю користь поки що не існує, а їхня локалізація та хронологія є теж досить дискусійними. Церкву Богородиці Десятинної закладено після офіційного прийняття християнства державою й урочисто освячено у 996 р. Безумовно, її будівництво являло собою загальнодержавну справу, стало етапним у державному, церковному і культурному житті всієї країни. Тут нема потреби розглядати, який це був собор – князівський (палацовий) або митрополичий, чи існувала вже тоді митрополія і яку вона грала роль. Головне, що до створення Ярославом Мудрим Софійського собору Десятинна церква являла собою головний храм Русі – це була велична, розкішно прикрашена споруда з багатьма різноманітними функціями. Також не розглядаємо питання, якому з Богородичних свят вона була присвячена. Поділяємо думку, за якою церква була присвячена Богородиці, про що і прямо свідчить літописний запис 996 р. (*«въ имя рожьшая тя Матере приснодѣвья Богородица»*).

Церква згадується літописом не дуже часто. Найбільший опис присвячений вже штурму військами Батия та її руйнуванню від тягара людей і зібраного їхнього скарбу. Сьогодні поширена версія М. Каргера, що катастрофа відбулася через удари монгольських пороків. Проте потужна кладка стін дозволяє виказати сумніви щодо її реальності. Монголам не було потреби бити пороками по ним. Простіше – підпалити двері храму, як вони, наприклад, зробили 1238 р. з Успенським собором Володимира на Клязьмі. Сліди пожежі відзначали під час розкопок 1938–1939 рр.¹ Вірогідно також, що хори над бічними нефами церкви влаштувалися (як і в храмі Св. Спаса в Чернігові) на потужних дерев'яних балках, і саме вони не витримали *«тягости людей і товарів»*. Це могло бути й наслідком потужного землетрусу 1230 р. Виявлені сліди ремонтів XI–XII ст. вказують і на деякі конструктивні вади, що проявлялися за певних обставин.

Проте величезний собор в цей час не був знищений повністю. Найвірогідніше він, як і більшість давньоруських споруд, руйнувався поступово, протягом досить довгого часу, через відсутність коштів і сил на необхідні ремонти. На його рештках, з використанням вцілілих стін, діяв невеличкий храм Миколи Десятинного, який отримав назву за однойменною іконою, що там зберігалася, або за назвою приділу². Храм згадується у відомій писемній пам'ятці 90-х років XIV ст. *«Список руських городов, дальних и ближних»* в розділі *«А се грады Киевские»* (*«святаа Богородица десятиннаа, каміна, была о полутретьятцати версех»*)³. Знову ж таки,

* Стаття написана в рамках виконання спільного проекту НАН України і РГНФ *«Десятинна церква – перша пам'ятка кам'яного зодчества Давньої Русі: історія, архітектура, археологія»* №07-01-91108а-26-07/Укр.

не будемо тут дискутувати про кількість бань Десятинної церкви. Як гадав М. Петров, саме в цьому храмі зберігалась давня ікона Богородиці, яку 1500 р. перевезли до Петропавлівського собору в Мінськ⁴. Про те, що життя продовжувалось після Батієвого погрому Києва якщо і не в самій церкві, то навколо неї свідчать і археологічні знахідки. З розкопок М. Каргера походять фрагменти імпортованої білоглиняної кераміки з візантійських центрів Причорномор'я та кашинної кераміки із Золотої Орди, шахова фігурка з розкопок Т. Мовчанівського 1936 р., його ж два наконечники піхов (1937 р.) та фрагмент клинка меча з розкопок Д. Мілеєва 1911 р., які датуються другою половиною XIII–XV ст.⁵ В першій третині XVII ст. храм належав уніатській церкві, але митрополит Петро Могила повернув його до православної митрополії. В 1635 р. він наказав Десятинну церкву розкопати, точніше знайти поховання князя Володимира, та влаштував у південно-західному куті давнього собору невеличкий храм, що і простояв до 1828 р. Іноді ці пошуки поховань вважають й першими розкопками давньоруської пам'ятки, хоча зрозуміло, що вони мали чисто церковно-політичну мету.

За ініціативи митрополита Євгенія, 1824 р. археолог-аматор К. Лохвицький здійснив перші розкопки найдавнішого храму Русі, які можна було б назвати науковими, якщо б не вкрай низька методика й, особливо, фіксація. І все ж результати виявились достатньо вражаючими й привернули увагу всієї громадськості до давньоруських старожитностей. Київський міський архітектор А. Меленський зробив проект відбудови Десятинної церкви. Для зняття більш достовірного плану, з Академії мистецтв направили професійного архітектора, «художника 14 класу» М. Єфімова, який 1826 р. здійснив нові розкопки та склав досить точний фіксаційний план решток церкви, а також свій проект будівництва на місці руїн нової споруди. Але обидва проекти відкинув Микола I, який ухвалив проект В. Стасова у псевдовізантійському стилі. Цей «імперський стиль» відбивав дух миколаївської Росії, де бюрократична державність поєднувалась з казенним православ'ям та псевдонародністю, показним патріотизмом, швидко поширився по всій імперії. Архітектура храму викликала критичне ставлення вже в той час (М. Єфімов, М. Закревський). Нова церква зайняла лише частину стародавнього храму і в значній мірі знищила автентичні рештки X ст.

В 1908–1911 рр. ділянки давнього храму, що не опинились під спасівською спорудою, дослідив Д. Мілеєв зі своїм помічником С. Вельміним. Його дослідження були взірцевими щодо методики та фіксації й дали надзвичайно багато для вивчення архітектури пам'ятки та курганів, що передували церкві. Проте несподівана смерть дослідника влітку 1914 р. під час розкопок в Міжгір'ї, початок світової війни, на фронтах якої зник С. Вельмін, не дали можливості створити повний науковий звіт про розкопки. Далеко не всі матеріали Д. Мілеєва наразі оброблені й введені до наукового обігу. Великою подією стало виявлення його щоденників з польовими замальовками в Інституті рукописів НБУ ім. В. Вернадського⁶. Всі його розпорошені матеріали збирають до єдиної джерельної бази вже під час сучасних досліджень Десятинної церкви.

Після розбирання споруди XIX ст. у 1935 р., спільна Київська експедиція Інституту археології АН УРСР та Інституту історії матеріальної культури АН СРСР під проводом М. Каргера здійснила повні дослідження більшої частини давнього храму у 1938–1939 рр. Кладка вціліла переважно на трасах південної та західної галерей. Від решти залишилися лише рови зі слідами дерев'яних субструкцій. Здійснено ретельну фіксацію розкопаних решток. Прив'язавши цей обмір до ділянок Д. Мілеєва, М. Каргер створив зведений план фундаментів Десятинної церкви, відомий за багатьма виданнями⁷. Підкреслимо, це не обмір пам'ятки, а авторський план-реконструкція. Дослідник показав пунктиром фундаментні стрічки там, де вони не збереглися, та на ділянках, де він не провадив розкопки. Проте більшість істориків архітектури користувалися планом авторитетного вченого для створення власних реконструкцій первісного вигляду Десятинної церкви у якості саме реальних обмірів.

До проблеми історико-архітектурної інтерпретації Десятинної церкви, витоків її архітектурного типу зверталась більшість дослідників давньоруського чи візантійського

зодчества. На початку ХХ ст. це Д. Айналов та Ф. Шміт⁸, після робіт М. Каргера – К. Конант, М. Брунов, К. Афанасьєв, О. Повстенко, Г. Корзухіна, Ю. Асєєв, М. Холостенко, П. Раппопорт, Г. Логвин, О. Комеч⁹, нещодавно Н. Логвин, А. Реутов, І. Красовський¹⁰.

Поза межами цієї розвідки лишаємо різні занадто «вільні» реконструкції церкви, які не базуються на реальних фактах чи аргументах. Але вкажемо, що не сприймаємо як забезпечену серйозною науковою аргументацією версію, що спирається на вільне трактування ктиторської композиції в Софійському соборі з копії ХVІІІ ст. малюнку А. ван Вестерфельда 1651 р. у якості «джерела до реконструкції образу Десятинної церкви в Києві»¹¹.

Однією з причин дискусійності та невирішеності головних питань архітектури Десятинної церкви, її походження, висування різних (часто по декілька у одного автора) реконструкцій її первісного вигляду, різноманітних гіпотез стала відсутність єдиної джерельної бази з проблеми. Матеріали неодноразових археологічних розкопок церкви та території навколо неї (документація та колекції знахідок) розпорошені й зберігаються у архівах та музейних фондах різних установ Києва, Петербурга, Москви, Великого Новгороду тощо. Велика кількість матеріалів ще не введена до наукового обігу. Спробою створити таку джерельну базу та розглянути деякі архітектурно-археологічні питання на рівні сучасних знань в цій галузі стали нові дослідження пам'ятки.

Нові розкопки Десятинної церкви розпочато дещо несподівано і без належної підготовки у 2005 р. Коротко наведемо їх передісторію. Адже, слід відзначити, що, як це не дивно на перший погляд, Інститут археології НАН України був проти здійснення цих досліджень. Ця позиція зумовлена орієнтацією Інституту не на власні чисто фахові та фінансові інтереси, а на необхідність збереження самої видатної пам'ятки, яка дійшла до нашого часу у надзвичайно поганому стані. Археологи прекрасно розуміли, що сучасні дослідження реально зроблять неможливим вивчення решток у майбутньому, коли дослідники будуть мати значно кращу матеріально-технічну оснащеність, більшу інформованість про технології та особливості архітектурних процесів і будівництва тієї доби, значно більше можливостей для варіантів консервації та музеєфікації, врешті-решт, більш стабільну фінансову базу.

Наприкінці 90-х років ХХ ст., коли завершувалися великомасштабні відновлювальні (термін умовний) роботи на двох видатних пам'ятках архітектури ХІ–ХІІ ст. – Михайлівському Златоверхому соборі та Успенському соборі Печерського монастиря, було висунуто ідею «відреставрувати» ще одну монументальну пам'ятку – Десятинну церкву. 12.02.2000 р. вийшло Розпорядження Президента України Л. Кучми № 83/2000-рп «Про першочергові заходи щодо відродження церкви Богородиці (Десятинної) в м. Києві». Кабмін України мав переглянути вже затверджену Програму відтворення видатних пам'яток історії та культури України щодо включення до неї Десятинної церкви. В серпні-вересні 2000 р. мали провести відкритий конкурс на кращий проект і в тому ж вересні здійснити архітектурно-археологічні дослідження та інженерні вишукування. Протягом 2001–2003 рр. мало завершитись і все будівництво. Всі заходи мали фінансуватися щойно утвореним благодійним фондом «Відродження Десятинної церкви». Втім, здається, крім залізобетонних паль, що не підійшли до Одеського оперного театру, коштів чи ресурсів цей фонд не мав. А на 2000 р. необхідно вже було засвоїти 5 млн. грн. капіталовкладень, з яких 550 тис. грн. планувало виділити місто. Автори подачі матеріалів до Президентської адміністрації для цього Розпорядження і до сьогодні уникають слави. Адже у владних структурах, звичайно, не дуже добре знали, що на відмінну двох вищезгаданих соборів, в цьому випадку відсутні матеріали для надійної реконструкції первісного вигляду храму, що всі пам'яткоохоронні міжнародні конвенції та й українські закони забороняють будувати на автентичних пам'ятках культурної спадщини.

Інститут археології, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, широка наукова громадськість рішуче виступили проти цього будівництва. Кваліфіковані роз'яснення, які нема необхідності тут наводити, причин неможливості новобуду на заповідній території державного значення, коли замість пам'ятки з'явиться фальсифікат, дали свій позитивний результат. Велику роль зіграв в цьому і науковий та громадський авторитет П. Толочка.

Рис. 1. Загальний вигляд розкопу 2006 р.

Дію цього Розпорядження спочатку призупинили, а 17.09. 2004 р. «з метою забезпечення збереження археологічних залишків унікальної пам'ятки історії та культури ...та враховуючи ініціативу наукової громадськості» вийшло нове Розпорядження Президента України № 217/2004-рп «Про музеефікацію залишків церкви Богородиці (Десятинної) в м. Києві», за яким попереднє втрачало чинність.

Після відомих подій осені 2004 р. розпочалася нова хвиля спроб підняти питання про відбудову Десятинної церкви. Проте вже новий Кабінет Міністрів України видав 12.03.2005 р. більш обережне Розпорядження № 60-р «Про проведення археологічних досліджень на земельній ділянці із залишками фундаменту Десятинної церкви», за яким остаточне рішення має прийматися за результатами археологічних досліджень.

Інститут археології організував експедицію, добре розуміючи, що ніяких нових кардинальних фактів щодо зовнішнього вигляду церкви здобути практично неможливо. До її складу, крім фахівців-археологів Інституту (Г. Івакін, В. Козюба, О. Комар), включено також кваліфікованих фахівців у галузі архітектурної археології з Державного Ермітажу (О. Іоаннісян, Д. Йолшин, П. Зиков) та Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Ю. Лукомський).

Якщо нефахівці сподівалися, що нові польові дослідження Десятинної церкви за короткий час дадуть змогу точно виявити первісний вигляд пам'ятки, то археологи та архітектори, які вивчають цю добу, навпаки вважали, що великої необхідності у нових розкопках немає. Адже панувало уявлення про те, що після розкопок і наукових праць М. Каргера пам'ятка вивчена у максимально можливому обсязі*. В цілому, ця картина практично повністю повторювала ситуацію щодо археології Києва, що склалася у 60-ті роки ХХ ст., коли молодий на той час науковець П. Толочко розпочав дослідження стародавнього Києва. Адже після виходу капітальної праці того ж М. Каргера «Древний Киев» майже всі вважали, що з наукової точки зору у вивченні Києва немає сенсу.

Проте, щодо Десятинної церкви автори, вже беручи участь у підготовці ювілейного видання, присвяченого 1000-літтю храму, наштовхнулися на розпорошеність матеріалів

* Відзначимо, що і автори цієї розвідки певною мірою також поділяли цей погляд.

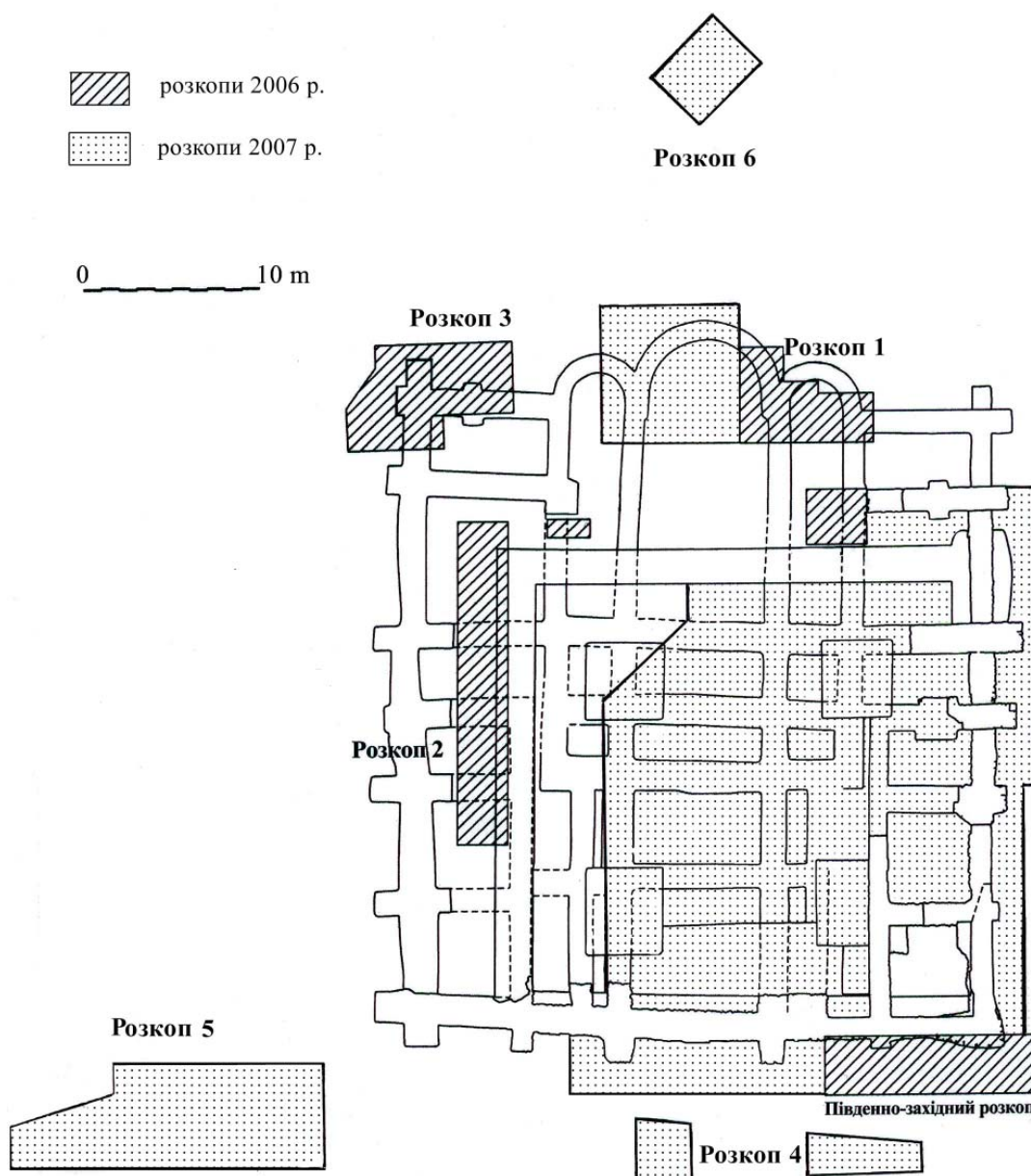

Рис. 2. Схема розміщення розкопів 2006–2007 рр.

досліджень, наявність невідомих та неатрибутованих архівних документів, невирішеність різних архітектурних питань. Незважаючи на неодноразові дослідження церкви і території навколо неї, залишилось багато питань, пов'язаних, насамперед, з архітектурою пам'ятки, особливо про взаємозв'язок основного ядра храму та галерей, час появи і послідовність спорудження різних його частин.

Серед великого комплексу питань перш за все слід виділити наступні:

- питання синхронності та послідовності побудови всіх частин споруди;
- питання реконструкції планової та об'ємно-просторової структури головного ядра і всієї споруди в цілому;
- питання характеру й призначення прибудов до основного ядра;
- питання походження архітектурних витоків церкви та зодчих і будівельних майстрів, що створили її.

Відповіді на ці питання дають змогу польові дослідження та архівні пошуки 2005–2007 рр. Вже перші висновки змушують дещо інакше розглядати пам'ятку й скорегувати певні пануючі та давно усталені уявлення про неї.

Рис. 3. Фрагмент фундаменту центральної апсиди.

Протягом першого року розкрито майже всю ділянку давньої церкви. Загальна площа розкриття перевищила 1100 кв. м. Вона була перекрита шарами бетону, гарцовки та асфальту 60–80-х років XX ст. Розкопи Д. Мілеєва засипані викидами з них, причому часто із «зворотньою» стратиграфією, а розкопи М. Каргера – щільно утрамбованою глиною з будівельним сміттям XIX–XX ст. Тому для прискорення робіт значна частина його розкопу вибиралася механізованим способом під наглядом фахівців. Розкрито підмурки західної стіни, південної стіни та деякі ділянки внутрішніх стін (рис. 1). Мурування виявилось в гіршому стані, ніж на час досліджень М. Каргера. Кладка стіни в південно-західному куті церкви тоді містила до десяти рядів плінфи. Зараз – 3-4 ряди, а подекуди зовсім втрачена. Всі деталі ретельно фіксувалися, в тому числі за допомогою електронного тахеометра.

Дослідження 2005 р. в цілому підтвердили місця і характер ведення робіт Д. Мілеєва, зафіксовані в його щоденниках. Бровки між шурфами Д. Мілеєва часто не розбирались і вони містять важливу інформацію щодо стратиграфії. Поза церквою XIX ст. збереглися недосліджені ділянки загальною площею до 60 кв. м, а в середині церкви біля її північно-східного кута ще близько 50 кв. м. Решта площі вибрана до материка і навіть нижче, але й тут виявлено недосліджені ранні об'єкти, зокрема, поховання X ст. Нерозкопаною виявилася і ділянка вздовж центральної частини західного фасаду давнього храму. В деяких місцях (в тому числі в межах центрального ядра храму) збереглася стратиграфія, що відноситься до побудови храму, зі слідами функціонування могильника IX–X ст. Шурфи на захід від церкви фіксують пониження рівня материка на північ і потужність однорідного гумусованого шару понад материком збільшується від 0,4 м до 1 м. Стратиграфічний розріз вздовж південного фасаду ще раз показав сліди курганного могильника X ст.

Перед західним фасадом виявлено рештки двох прибудов XII–XIII ст., які відсутні на плані М. Каргера. Сліди однієї з них (біля північно-західного кута храму) фіксував ще Д. Мілеєв 1911 р. Виявлено ще одну її частину, що проходила впритул до фасаду, висотою до 1 м. Вціліла довжина – 2,1 м, ширина – 1,4 м. З півдня вона зрізана церквою XIX ст. Фундамент – на

Рис. 4. 1. – Половинка дирхему початку X ст. 2. – Срібна каблучка. „Тайник”. 2007 р. 3. – Каблучка з дзеркальним грецьким написом. Південна апсида. 2006 р.

глиняному розчині. Плінфа – червоно-коричнева, добре випалена, з окремими включеннями кварциту, розміром 32×28×4–4,5 см.

Інша прибудова знаходилась перед західним входом до церкви. Вона зафіксована К. Лохвицьким та М. Єфімовим, але пізніше не досліджувалась. Її фундаменти виходили на пілястри центрального прясла. Частково знищена фундаментом XIX ст., але в південно-західному куті частково збереглась плінфа XII–XIII ст. кладки стіни¹².

У 2006 р. дослідження продовжувалися на загальній площі до 200 кв. м. Детально досліджені північно-східний та південно-західний кути храму, внутрішній простір північної галереї, ділянка південної апсиди та ділянки центрального ядра храму (рис. 2).

Розкоп I закладено для уточнення плану південної апсиди. Неочікуване непогане збереження підшви фундаментів дозволило уточнити план та технологію влаштування фундаментів. Спочатку виривали суцільний котлован під всю площу апсид на глибину близько 1,9-2,0 м від рівня давньої поверхні. На дні заглибленням в 10-15 см розмічався план апсид. Потім дно апсидних ровиків і решти котловану вкрили дерев'яними лежнями шириною 20 см, що були укладені – повздовжні у нижньому ярусі, поперечні – у верхньому. Сітка лежнів закріплювалася дерев'яними кілками. Поверх дерев'яних субструкцій викладали кладки фундаментів півкіл апсид з кварциту на цем'янковому розчині (рис.3). Решту простору котловану (всередині та ззовні апсид) засипано камінням і залито розчином, а потім підсипано ґрунтом до рівня підлоги храму.

Фундамент південної апсиди закладено в середньому на 0,2 м глибше, ніж центральної, а під простором апсиди виконана масивна забутовка великими кварцитами. Це пояснюється тим, що будівельники натрапили на великий об'єкт X ст. дно якого знаходилось на 0,5 м нижче дна котловану храму. При розкопках 1908 р. він отримав назву «будиночок варяга» у зв'язку зі згадками літопису про те, що Десятинну церкву зведено на місці житла варягів-мучеників. Цю думку Д. Мілеєва, Д. Айналова, Л. Голубевої поділяв і П. Толочко¹³. За М. Каргером, це рештки багатого, можливо князівського, поховання (№ 109)¹⁴. Під час розчистки на рівні підлоги зрубу у 2006 р. знайдено половинку диргема (початок X ст.) з графіті у вигляді подвійного хреста (рис. 4, 1). У 1908 р. їх виявили два. За межами споруди виявлено бронзову каблучку-печатку XII–XIII ст. із дзеркальним написом грецькою мовою (рис. 4, 3).

Розкоп II закладено на недослідженій досі ділянці північної галереї первісного храму. Розкрито три стрічки поперечних фундаментів галереї. Їх характер та будівельний матеріал подібний до підмурку південної галереї. Глибина закладки фундаментів галерей також співпадає, що свідчить про синхронне спорудження цих ділянок.

Зафіксовано частину об'єкту зі слідами печі та уламками ліпної кераміки, часу який передує могильнику IX–X ст., безінвентарне поховання, орієнтоване на захід і перерізане фундаментом галереї, а також незначний прошарок кальцинованих кісток, пов'язаний з курганным насипом, та ровик кургану.

В ямі з будівельними рештками виявлено велику кількість фрагментів полив'яних плиток завтовшки 3–4 см (рис. 5, 1). Восьмикутні, трикутні та квадратні плитки укладаються у своєрідну мозаїку, що не має аналогів серед декору долівок пам'яток давньоруської

Рис. 5. 1. – Полив'яні плитки X ст. Північна галерея. 2006 р. 2. – Мармурові деталі підлоги. 3. – Різьблені мармурові деталі.

архітектури. Разом з тим, візерунок з восьмикутних полив'яних плиток перегукується з відомою мозаїкою мармурової долівки вівтаря церкви. Характер тіста та формовки плиток схожий з тонкою плінфою X ст.

Розкоп III розкрив північно-східний кут церкви, а також невелику некопану ділянку. Сліди дерев'яних кілків дозволили уточнити характер північної лопатки східної стіни, що виступала понад 2 м і являла собою потужний контрфорс, який за виносом дорівнював бічним апсидам. Східніше апсид на рівні підшви фундаменту храму виявлено не відомі раніше сліди мурованого фундаменту з вапняку на цем'янковому розчині. Але ця ділянка практично знищена розкопками 1908 р. Виявлено два блоки кладки арок декоративних ніш (рис. 6). Вони складені у техніці «opus mixtum» зі схованим рядом з плінфи XI ст. Тут виявлено високий відсоток уламків такої ж плінфи (32-34×24-25×3-3,5 см), а також половинного формату. Вірогідно, в цій частині церкви в XI ст. йшли ремонти або надбудови. На цій же ділянці виявлено рештки курганного насипу язичницького некрополю X ст.

Розкоп біля південно-західного кута закладено для розкриття фундаменту південних прясел західної стіни. До площі розкопу, крім ділянок 1911, 1937 та 1939 рр., потрапили місця, що ніколи не розкривалися. Виявлено об'єкт простеженими розмірами понад 3×3 м, що заходив під підшву фундаменту стіни й був на 0,3 м нижче неї. Він передував будівництву і був засипаний уламками плінфи X ст. та цем'янкового розчину безпосередньо перед влаштуванням фундаменту. Найвність ями прямо під фундаментом стіни, ймовірно, стало однією з причин обвалу південно-західного кута храму, повністю перебудованого на початку XII ст.

У 2007 р. роботи продовжились на площі до 550 кв. м. До розкопу I здійснено прирізку в районі центральної та північної апсид. У розкопі IV (на захід від храму) виявлено рештки 38 поховань XVI–XVIII ст.

Рис. 6. Блок кладки XI ст. декоративної двохступчастої ніші. 2006 р.

Розкоп V на північний захід від церкви перерізав рів найдавнішого городища. До нього потрапили траншеї О. Анненкова 30–40-х рр. XIX ст. і шурф та траншея В. Гончарова 1937 р. У західній частині розкопу прослідковано культурний шар потужністю до 0,6 м, що містив нечисленну ліпну кераміку скіфського (VI–IV ст. до н.е.) часу. Там же розчищено частину великої (розміром 3,5×2,5 м) прямокутної будівлі господарського призначення, заглибленої на 0,8 м у материк, зі слідами дерев'яної обшивки стінок котловану. Всередині зафіксовано сліди до 50 кілків від перегородок. За знахідками цей комплекс попередньо можна віднести до третьої чверті X ст. Споруда перекривала дві ями X ст. та сама була перерізана ямою кінця X ст. Матеріали об'єктів X ст. становлять розвали горщиків, 3 шиферні пряслиця, 2 кістяні проколки, 2 скляні намистини та фрагмент скляної каблучки.

Над цими об'єктами знаходились рештки округлої в плані горілої споруди XII–XIII ст., до котловану якої скинуто рештки загиблих у грудні 1240 р. До розкопу потрапила лише частина цієї невеликої братської могили (рис. 7). Кістки лежали майже суцільним шаром товщиною близько 1 м, починаючи з глибини 0,7 м. Поміж кістками знайдено уламки скляних браслетів XII–XIII ст., металеву каблучку з орнаментованим щитком.

Центральну і східну частину розкопу займав рів Старокиївського городища. Розкрито поки що ділянку рову довжиною 6 м на ширину 12 м. На внутрішньому схилі рову простежено складну дерев'яно-земляну конструкцію (рис. 8), сліди якої були зафіксовані ще Д. Мілеєвим на інших ділянках рову у 1908 і 1912 рр. Ця конструкція заповнювалась ґрунтом, який брався з майданчика городища й містив різночасові матеріали I тис. до н.е. – I тис. н.е. За керамікою з середини конструкції, її спорудження датується безумовно не раніше середини X ст., точне ж її призначення і конструктивні особливості стануть зрозумілими після завершення робіт.

У східній частині розкопу вибрано культурні нашарування потужністю 4 м, що перекривали рів. В них зафіксовано три потужних прошарки (0,3–0,4 м) будівельних матеріалів Десятинної церкви, пов'язаних з перебудовами, ремонтами та руйнацією храму. Найнижчий з них (на глибині 3,5–3,8 м) являє собою скупчення великих уламків розчину, уламки бутових

Рис. 7. Братська могила 1240 р. 2007 р.

Рис. 8. Залишки дерев'яної конструкції на схилі рову найдавнішого городища Києва. 2007 р.

Рис. 9. Блоки кладки X ст. з рову.

Рис. 10. Плінфи X ст. з написом "ЩИ".

Рис. 11. Масив кладки з цегли-сирцю.

каменів та блоків кладки (рис. 9), які мали затиньковану лицьову поверхню з характерною нижньою підрізкою, а іноді і дві – тобто, були кутами стін. Плінфа, характер поверхні тиньку (світлі, без слідів ерозії) свідчать, що блоки належать до початкового етапу будівництва церкви, перебували у кладці дуже короткий час й були розібрані через прорахунки або певні корективи у первісному архітектурному задумі.

На глибині бл. 2 м йшов шар ремонту XI ст. (уламки плінфи, фресок, тиньку, плит рожевого шиферу). На одному з уламків шиферу зберігся глибокий рельєф різьблення. Цей шар перекрив лінію потужної дерев'яної огорожі (стовпові ями діаметром 0,2–0,3 м), що проходила у 7–8 м паралельно до північної стіни церкви. Тут виявлено фрагменти плінф з грецькими клеймами та дві плінфи X ст., на яких зберігся напис **ци** (рис. 10). Спочатку на поверхні були ледь продряпані літери невеликого розміру. Поверх них, ймовірно ножем, по ще сирій необпаленій глині глибоко прокреслили ці ж літери висотою понад 10 см. Попередній висновок, що це старослов'янські літери, можливо цифра (708) для позначення партії плінфи.

Третій шар будівельних матеріалів містив блоки кладки стін, які зазнали значної руйнації при падінні. За керамікою з культурного шару, що залишився законсервованим під цим шаром руйнації, його утворення попередньо можна віднести до кінця XVI ст.

В розкопі VI (12 м на схід від центральної апсиди) на глибині 2 м розчищено суцільний масив кладки з цегли-сирцю на глиняному розчині, що лежить на давній поверхні (рис. 11). Д. Мілеєв у 1909 р. умовно назвав його «вимосткою». У кладці добре фіксуються паралельні ряди цегли (довжина 25–28 см, товщина 5–6 см), а також напівдуги двох розташованих поруч глухих арок. Під нею – культурний шар потужністю до 1 м з 4-5 прошарками будівельного сміття кінця X ст. Призначення кладки з цегли-сирцю поки не з'ясоване і продовжує залишатися дещо загадковим. Можливо, це стіна огорожі садиби Десятинної церкви або палацу, що стояв поруч. Можливо, своєрідний шаблон давніх зодчих, які перед спорудженням арок чи якихось криволінійних частин моделювали цей процес у горизонтальній площині на землі.

Рис. 12. Сліди від дерев'яних кілків субструкції фундаментів.

Рис. 13. Блок основи арки X ст. із залишками розпису з південної галереї.

Всередині Десятинної церкви більша частина розкопу 1938–1939 рр. була опущена нижче підоснови фундаментів, і стрічки з дерев'яними кілками на наш час ледь збереглися (рис. 12), але були ретельно зафіксовані, як і сліди від колод. Велика площа вздовж західного фундаменту та центральної частини були вкриті великими каменями дикого буту, переважно пісковнику з кладки храму, які залишились, вірогідно після розкопок ХІХ ст. Якись ділянки М. Каргер або не розкривав, або не фіксував через відсутність давньоруського матеріалу.

У південній галереї виявлено великий (1,5×1,2×1 м) блок основи арки Х ст. із залишками розпису (рис. 13), пропущений розкопками 1938 р., оскільки він пробив підлогу і попав до заглибленої камери, схожої на «тайники», розкопані М. Каргером. Останні також розчищені, в одному з них виявлено срібну каблучку (рис. 4, 2).

Під час робіт виявлено нові сліди давнього могильника. Одне з поховань виявлено зовні південної стіни. Орієнтоване на північ, в округлій ямі, заглибленій до материка на 0,75 м. Розмір труни – 0,85×0,4 м. На рівні 0,4 м від материка зафіксовано незначний прошарок вугликів довжиною 2,3 м, а на рівні 0,6–0,7 м – потужний вуглистий прошарок, що містив ділянки пропеченого до помаранчевого кольору ґрунту, довжиною (в стратиграфії) – 3 м і являв собою підґрунтя багатшарового сферичного насипу. З обох боків від ями поховання зафіксовані сліди курганного ровику. Простежена ширина насипу – не менш 4 м, причому могильна яма помітно зсунута відносно центру кургану. Верхня частина насипу зрізана нівелюванням території перед будівництвом церкви. Налезало дитині. Руки кістяка випростані вздовж і трохи зігнуті в ліктях. Біля лівого плеча знайдено підвіску-ікло собаки (рис. 14, 2). Сліди ще двох поховань язичницького часу виявлено на захід від церкви та у підкупольному квадраті.

В розкопі ІІІ виявлено рештки курганного насипу, де знайшли уламки горщика Х ст., бубонець і зламаній вдавнину перепалений кістяний кочедик, прикрашений складним різьбленим орнаментом скандинавського стилю. Насип перекривав шар кремації – перепалених кісток похованого, де виявлено дві бронзові поясні бляшки (рис. 14, 3). Курганний насип оточений неглибоким ровиком, де знайдено кілька великих кісток, які відносяться до ритуалу тризни (?).

Серед інших знахідок з розкопок Десятинної церкви – плінфи з грецькими клеймами, княжим знаком, відбитками лап та ратиць дрібних тварин, ступні дитини (рис. 16). Знайдено багато уламків фресок, деякі з графіті (рис. 15), настінної смальти, фігурні мармурові елементи (рис. 5, 2) та велика смальта від мозаїчної підлоги. Зафіксовано також уламки пірофілітових плит зі слідами різьблення та мармурових плит з бортиками (рис. 5, 3), кам'яні блоки з різьбленими уступами.

Виявлені матеріали вже дають змогу зробити певні попередні висновки. Спочатку відзначимо важливі факти слідів ремонтів та перебудов ХІ–ХІІ ст. Це плінфи та блоки від двохступчатої декоративної ніши, характерні для основних кладок Софійського собору, тобто 30-х років ХІ ст. (рис. 6). Можливо, з цим ремонтом і пов'язане відоме повторне освячення Десятинної церкви 1039 р. митрополитом Феопемптом.

Ще більш виразно про це свідчить кладка південно-західного куту храму, фундамент якого частково перекладено на глибину на 0,5 м нижче первісного, частково до половини його глибини. Використано плінфу (28,5–29×24–25,5×4,5–5,5 см), яка за форматом, сировиною та формовкою відповідає першій третині ХІІ ст. Цю плінфу М. Каргер вважав імітацією давньої цегли часу Петра Могили. Разом у перекладці знаходились у повторному використанні матеріали Х ст. (плінфа, різьблений камінь) (рис. 17, 2). Розчин цієї ділянки відрізняється від розчинів основної частини храму. Можливо, це наслідки одного з численних землетрусів початку ХІІ ст., зафіксованих літописом.

У східних кутах південно-західного приміщення виведені додаткові фундаменти прямокутної форми. Більшість дослідників визначали їх як фундаменти прямокутної апсидки хрещальні¹⁵, що там знаходилась, і датували, за М. Каргером, 30-ми роками ХІ ст. Проте вони також зроблені з матеріалів ХІІ ст. Потужний характер цих виступів й відсутність їх перев'язки з периметром фундаментів цього приміщення дозволяє вбачати в них основу

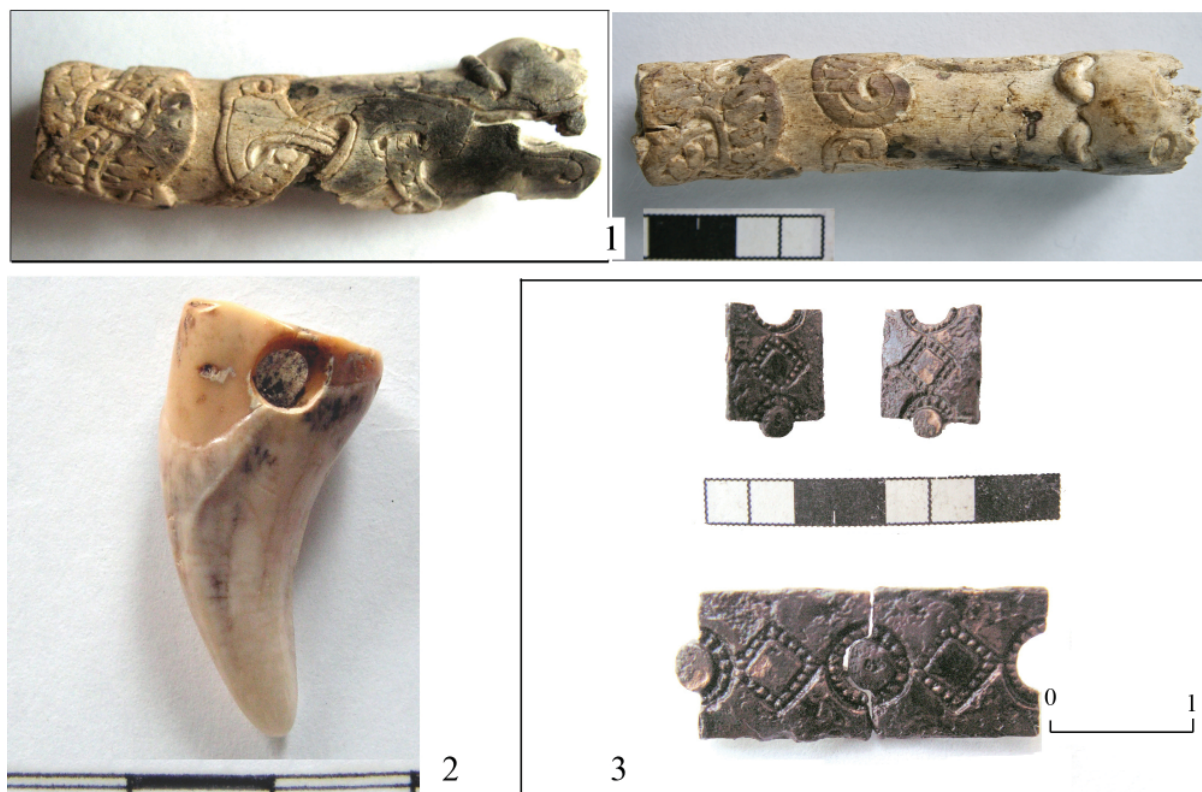

Рис. 14. Речі з поховань до спорудження Десятинної церкви: 1 – різьблений кістяний кочедик (руків'я ?) X ст. 2006 р. 2 – ікло-підвіска собаки з дитячого поховання за південною стіною. 2005 р. 3. – дві бронзові поясні бляшки X ст. 2006 р.

контрфорсів, що зміцнювали відремонтовану ділянку (рис. 17, 1).

За М. Каргером, більшість дослідників вважали, що галереї та західна частина споруджені через кілька десятиліть після центрального ядра – у XI ст., з чим і пов'язували освячення 1039 р.¹⁶ Проте останні дослідження показали, що і основний об'єм храму, і всі його інші частини, споруджено в межах одного будівельного процесу 989–996 рр.

Ретельне вивчення решток фундаментів, нагляд за матеріалами, рівнем та характером дерев'яних субструкцій дозволили чітко з'ясувати послідовність спорудження окремих ділянок фундаментів в межах одного процесу, виявити його етапи (рис. 18). На першому етапі відбулася розбивка плану центрального об'єму споруди без нартекса та відкриття фундаментних ровів. Але вже в процесі влаштування фундаментів будівничі змінюють задум та відмовляються від стрічки по лінії східних стовпів. Ці фундаменти вирізняються серед інших (нартекс, екзонартекс, галереї) більшою глибиною та наявністю решток рудого залізистого піщаника, відсутнього на інших ділянках. Характер стиковки дерев'яних субструкцій вказує, що спочатку укладалися поперечні, а потім вже повздовжні ділянки. На наступному етапі споруджували фундаменти нартексу та поперечних стрічок галерей. Нартекс пристиковано до центрального ядра, а глибина закладки його фундаментів менше майже на 0,5 м. Відсутній рудий піщаник. Характер швів в місцях прилягання поперечних стрічок до фундаментів повздовжніх зовнішніх стін галереї вказує, що вони більш ранні.

Якщо етапи розвитку архітектурного задуму та його втілення в межах центрального ядра храму, нартекса і східних частин галерей розшифровуються достатньо надійно, то західні частини споруди залишаються дискусійними. Наша попередня інтерпретація несе високий відсоток припущення.

Наступний етап виділяється за характером суміщення швів (та аналогічним будівельним матеріалом) на ділянках фундаментів двох західних приміщень південної галереї, які дають змогу вважати, що фундаменти передостанніх приміщень північної та південної галерей закладалися вже після фундаментів головного ядра, нартекса та поперечних стрічок галерей

(в межах центрального об'єму). Можна припустити, саме вони мали створювати західні кутові приміщення споруди. Таким чином, первісний задум зодчих являв собою тринефний храм з нартексом, оточений обходом-галереєю однакової ширини з півдня, заходу і півночі, а зовнішня стіна західної галереї повинна була з'єднати ці ділянки. Це припущення базується на тому, що всі відрізки фундаментів, що прилягають до фундаментів куту південного з вказаних приміщень, перекривають його у стиковочних швах, тобто були влаштовані пізніше. Матеріали Д. Мілеєва дають можливість припустити, що і фундамент симетричної ділянки північної галереї було закладено по аналогічній схемі.

Проте до цього задуму були внесені зміни, й західна частина отримала інше рішення. Втілення цього задуму продовжилось влаштуванням фундаментів зовнішніх стін північної та південної галерей. Спочатку бічні галереї були продовжені на захід на одне приміщення, а закладка фундаментів на захід від нартексу (екзонартекса або атріуму) припала на завершальну фазу влаштування фундаментів.

Отже, можна дійти висновку, що нартекс храму та західні приміщення (екзонартекс чи атріум) закладалися вже після основного ядра й поперечних стрічок бічних галерей та від самого початку розглядалися зодчими як самостійні архітектурні об'єми (з різним призначенням) в рамках єдиного комплексу.

Найбільш важливі висновки зроблені під час вивчення стрічки фундаментів, що йде по лінії східних стовпів храму (рис. 19). Ще дослідження Д. Мілеєва показали, що її рів був викопаний будівельниками, але на ділянці основного ядра ані дерев'яні субструкції, ані мурована кладка не були здійснені. Рів просто засипали. Все це свідчить про зміни у задумі зодчих вже під час будівництва, вказує на відсутність стіни, що відокремлювала вівтар та кутові східні приміщення (пастофорії) від простору нефів.

В свою чергу, це свідчить, що наос храму не мав склепінь, які мали спиратися на ці стіни та йти у напрямку, перпендикулярному підкупольному простору. За відсутності цієї стіни склепіння бічних нефів могли йти тільки паралельно напрямку склепіння центрального нефа. А це визначає головне – Десятинна церква, збудована у 989–996 рр., являла собою не хрестовокупольний храм, а базиліку, найвірогідніше, купольну з перетинаючим центральний підкупольний простір трансептом, який слід сприймати скоріш як поперечний неф. За класифікацією купольних базилік К. Конанта, Десятинну церкву слід розглядати як купольну базиліку з трансептом або «хрестоподібну купольну базиліку»¹⁷.

М. Каргер не звернув уваги на особливості цього рову на креслениках Д. Мілеєва й на своєму плані-реконструкції показав його пунктиром. Г. Корзухіна та П. Раппопорт вже подавали його суцільною лінією, а інші дослідники, які використовували план Каргера, взагалі не надавали цьому рову якогось значення. Таким чином, фундамент, що ніколи не існував, перетворився на безумовну реальність. А припущення М. Каргера (досить детально обґрунтоване) про хрестовокупольність основного ядра Десятинної церкви¹⁸ також стала науковим фактом, який майже не оскаржувався. Але в дійсності справа виглядала значно складніше. Та обставина, що будівничі все ж таки викопали рів під згадану стрічку, свідчить про те, що до їхнього задуму входило створення саме хрестовокупольного храму.

Що ж примусило зодчих відмовитись від первісного задуму та перейти до будівництва базилікальної споруди?

На кінець X ст., коли на Русі будувався перший мурований християнський храм, який мав стати не просто палацовою церквою князя Володимира, а першою загальнодержавною християнською святинею, символом перемоги та величі християнства на Русі, столична візантійська архітектура вже повністю перейшла на будівництво хрестовокупольних храмів невеликого розміру¹⁹. Мистецтво будівництва великих хрестовокупольних храмів в Константинополі вже втрачається. Проте воно продовжувало існувати в Північній Греції, Македонії, Болгарії, Малій Азії, Криму. Там храми будували як базиліки або хрестовокупольні базиліки. Вірогідно, будівничі змушені були врахувати особливі вимоги княжого замовлення (велич та багатофункційність споруди) й вже під час будівництва змінили свій

Рис. 15. Плінфи з клеймами грецькими літерами, княжим знаком та відбитком ноги дитини.

Рис. 16. Фрагменти фресок.

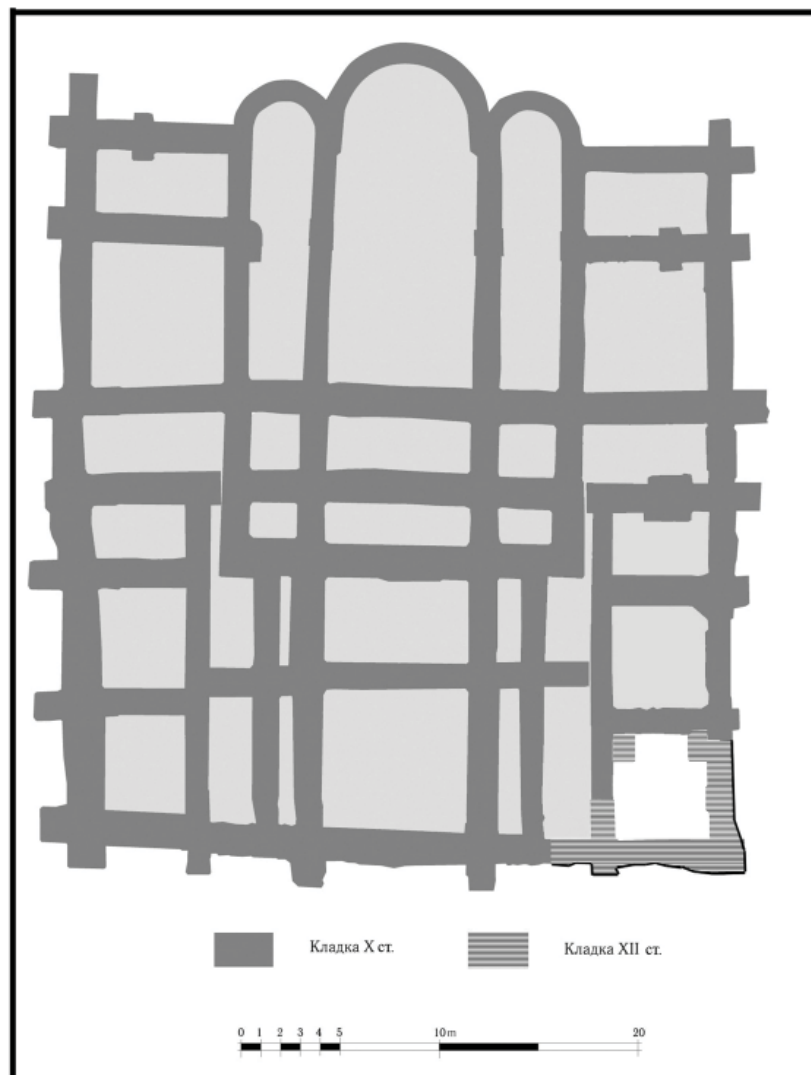

Рис. 17. Південно-західний кут Десятинної церкви. Ремонт 30-х років XII ст.
1. – Фрагмент кладки південно-західного кута з різьбленою деталлю вторинного використання.

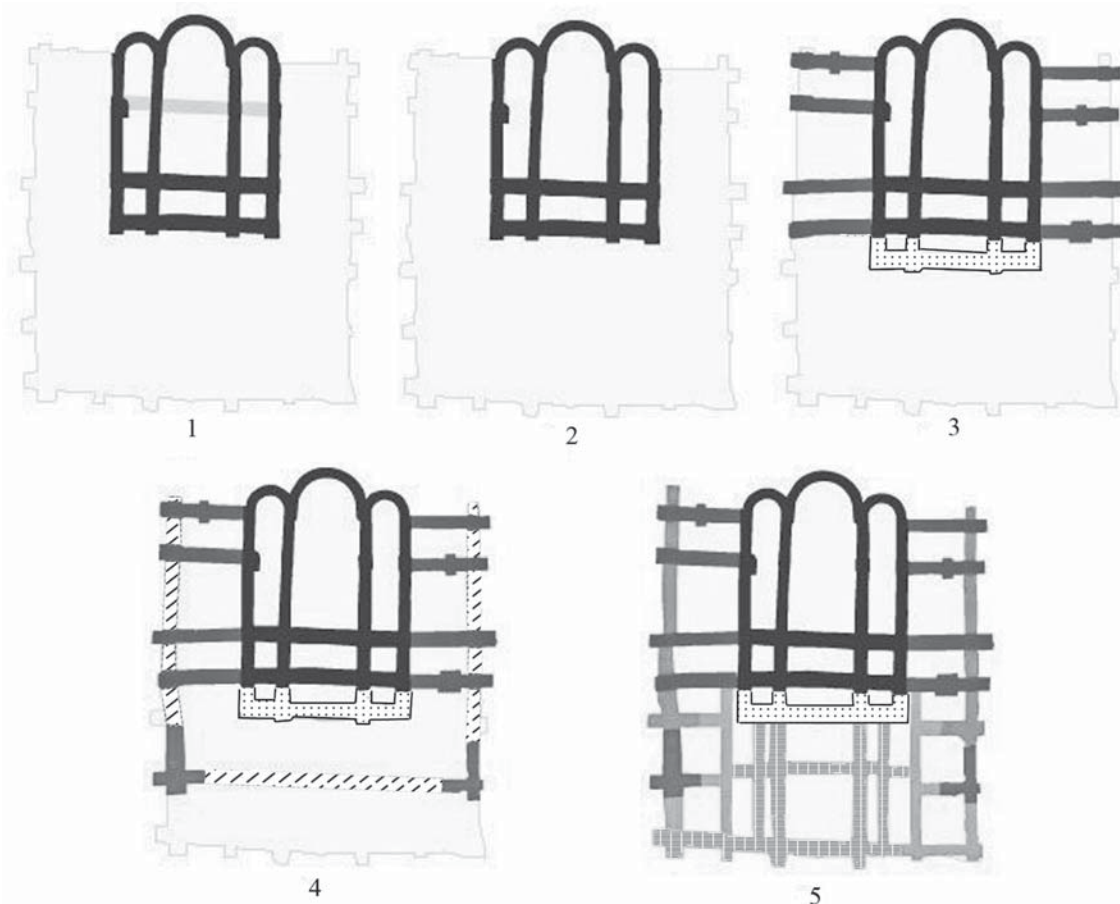

Схема зміни задумів та початкових етапів будівництва
Десятинної церкви.

Рис. 18. Схема перших етапів будівництва Десятинної церкви: 1. – Розбивка плану центрального ядра споруди та відкриття ровів; 2. – Влаштування мурованих фундаментів центрального ядра та зміна задуму; 3. – Влаштування нартексу та поперечних стрічок фундаментів галерей; 4. – Спорудження кутів передостанніх приміщень та планування галереї-обходу; 5. – План споруди після ремонту південно-західного кута в 30-х роках XII ст.

первісний задум. Такі ситуації у практиці візантійського будівництва траплялись досить часто²⁰.

Про зміни планів та якісь переробки вже під час процесу будівництва Десятинної церкви свідчать блоки свіжої зруйнованої кладки з рову давнього городища.

Відзначимо, що питання про те, що Десятинна церква не є спорудою, збудованою одночасно і за єдиним задумом, а стала результатом пошуку архітектурної форми та зміни задумів під час будівництва, вже піднімалися в науці в різні часи (Г. Корзухіна, О. Повстенко, А. Реутов, І. Красовський)²¹. Г. Логвин бачив певне коригування плану в процесі будівництва, Ю. Асеев теж вважав, що відбувалася зміна задуму вже під час будівництва (проте вони переважно мали на увазі західну частину споруди)²². Але вони не отримували підтримки більшості істориків архітектури через брак належних артефактів²³. Їх надали розкопки 2005–2007 рр. Це ж відноситься й припущенням про базилікальність церкви, про яку писали Д. Айналів²⁴, а за ним і К. Щероцький²⁵. Проте їх думки рішуче відкидалися М. Каргером²⁶, який авторитетно затвердив науці думку, що первісне ядро Десятинної церкви являло собою шестистовпний хрестовокупольний храм. Лише О. Комеч вбачав деякі ознаки базилікаль-

* Як зазначив один сучасний автор: «Однак і дані аргументи також є мало прийнятними».

Рис. 19. Засипаний у X ст. рів фундаменту по лінії східних стовпів.

ності, але в межах хрестовокупольної системи, церкви²⁷. Більш впевнено висловлювався А. Реутов, але він вважав, що базилікальність притаманна лише першому варіанту споруди, який не був реалізований²⁸.

В останній за часом (2007 р.) роботі, присвяченій Десятинній церкві, підбитий підсумок цих поглядів: «дослідники сходяться в лише одному – це була тринавова з трьома апсидами. Вирішеним можна вважати і те, що церква була хрестово-банною, а не базилікальною»²⁹. Результати останніх розкопок свідчать про протилежне – Десятинна церква лише планувалася як хрестовокупольний храм, але вже в процесі будівництва задум змінили й перетворили її на купольну базиліку з розвинутою інфраструктурою додаткових об'ємів (нартекса, екзонартекса, галерей). Перед будівничими поставили складну задачу створення грандіозної споруди, практично на той час нездійсненну у формах хрестовокупольного храму, тому її вирішили за рахунок використання великої кількості додаткових приміщень, об'єднаних у підсумку в єдину споруду.

Такі риси побудови архітектурної форми досить близькі до провінціального варіанту візантійської архітектури X–XI ст. Найбільш до Десятинної церкви близькі пам'ятки I Болгарського царства (Пліска, Преслав, Охрид)³⁰, що будувались не на багато раніше її. Детальна аналогія тут відсутня, але її і в принципі бути не може – адже кожна із цих споруд в остаточному своєму вигляді являла собою індивідуальність й не копіювала одна одну. Важливо інше – практично всі болгарські храми цієї доби будувались як базиліки і невдовзі (або і під час будівництва) починали обростати розвинутою інфраструктурою нартексів, екзонартексів, а іноді і галерей. Подібна у них й система влаштування фундаментів, особливо дерев'яних субструкцій (Велика базиліка Пліски³¹).

Про вірогідний «болгарський слід» в історії будівництва Десятинної церкви може вказувати і напис «ЦН» на плінфі. Навряд чи серед перших київських плінфоробів були письменні, що вільно писали на плінфі. Але це міг зробити майстер з Болгарії. На болгарські витоки деяких майстрів, що будували Десятинну церкву, вказують й полив'яні плитки

підлоги. На той час полив'яна кераміка для прикраси споруд у християнському світі використовувалася лише в Болгарії – преславська школа³². Про вірогідність участі у будівництві болгарських майстрів писав і М. Каргер.

Близькість Десятинної церкви та болгарських пам'яток знову повертає нас до проблеми створення церковної організації Русі при князі Володимирі. Можна згадати про тісні зв'язки Русі та Болгарії часів Святослава і Володимира та про потужну кирило-мефодіївську традицію на Русі, на яку вказують археологічні факти й знахідки предметів особистого благочестя, що походять з дунайського регіону. Згадаймо також відомі паралелі між болгарським Преславом та Переяславцем Руським. Офіційною богослужбовою мовою на Русі стала саме болгарська (церковно-слов'янська). Першою та головною реліквією Десятинної церкви стали мощі папи Климента, які особливо почиталися в Охриді. Саме в Македонії існувало чимало церков також присвячених Богородиці, а не одному з Богородичних свят. Все це змушує згадати стару гіпотезу М. Присьолкова про можливе підпорядкування перших руських священників Охридській церкві, на чолі якої стояв незалежний від Константинополя архієпископ³³.

Втім, все вище сказане не означає, що Десятинну церкву будували чисто болгарські майстри. Серед них було й чимало візантійців-греків (а скоріше і навпаки, болгари були серед грецької більшості). На це вказують грецькі клейма на плінфі, а головне – техніка кладки зі схованим рядом, притаманна саме константинопольській столичній школі³⁴. За просторовою побудовою до Десятинної церкви найбільш близькі хрестовоподібні купольні базиліки Північної Греції (церква в Скрипу в Бестії)³⁵. Відзначимо, що Р. Краутхаймер вбачав прямий зв'язок між архітектурними формами церкви в Скрипу та болгарських пам'яток, особливо св. Софії в Охриді.³⁶

Слід згадати й про можливий зв'язок з пам'ятками Криму. Князь Володимир наочно бачив храми Корсуня (а можливо і не тільки), звідти взято першого настоятеля Десятинної церкви Анастаса, мощі Климента, різноманітне церковне начиння та прикраси. В X ст. в Криму велося будівництво та перебудова великих базилікальних храмів³⁷. В Партенітській базиліці, за повідомленням В. Мица, застосовувалася така ж тонка плінфа з скошеними торцями для влаштування підлоги, а в херсонеській «Базиліці 1935 р.» така ж система дерев'яних субструкцій фундаментів³⁸.

Коли князь Володимир розгорнув свою будівельну діяльність по спорудженню комплексу Десятинної церкви та ансамблю палацових споруд навколо неї, у його розпорядженні була велика будівельна артіль. Літопис назвав їх «майстрами від грек». Але вірогідно, він мав на увазі візантійців взагалі, а не конкретно з Константинополя. Серед них могли бути і столичні, і провінційні (грецькі, македонські, кримські), і болгарські майстри. Серед них могли бути столичні майстри, які довго працювали в інших регіонах та, навпаки, вихідці з провінцій, що набули досвід в Константинополі.

Ще раз підкреслимо, що ця розвідка являє собою лише попередні роздуми за матеріалами розкопок 2005–2007 рр., і окремі думки мають характер здогадок та припущень, які будуть підтверджені або відкинуті наступними дослідженнями. Роботи у 2008 р. мають бути продовжені. Планується повністю розчистити апсиди, дослідити північну частину храму, зафіксувати рештки фундаментів у середині церкви, вивчити прибудови XII–XIII ст. біля західної стіни храму, завершити дослідження давнього рову VIII–X ст.

¹ Іванцов І.О. Стародавній Київ. – К., 2003. – С. 137.

² Лебединцев П.Г. Почему Десятинная церковь известна в народе под именем Николы Десятинного // Киевская старина. – 1883. – № 8. – С. 11–17; Бирюков Ю.Б. Церковь Николы в Киеве // Реставрация и архитектурная археология. – М., 1995. – Вып. 2. – С. 77–84.

³ Новгородская I летопись старшего и младшего извода. М.-Л., 1950. – С. 475.

⁴ Петров Н.И. Историко-топографические очерки древнего Киева. – К., 1897. – С. 119–120, 258.

⁵ Церква Богородиці Десятинна в Києві. – К., 1996. – С. 187, № 39; С. 190, № 18–20; С. 202–203.

⁶ Там же. – С. 24–28; *Козюба В.* Дослідження садиби Десятинної церкви у Києві в 1908–1914 рр. (за матеріалами щоденників Д.В. Мілеєва) // *Rutenica*. – 2005. – Т. IV. – С. 169–214.

⁷ *Каргер М.К.* Древний Киев. – М.–Л., 1961. – Т. 2. – Рис. 9, 10.

⁸ *Айналов Д.В.* К вопросу о строительной деятельности св. Владимира // Сборник в память равноапостольного князя Владимира. – Пг., 1917. – С. 21–30; *Шмит Ф.И.* Искусство Древней Руси-Украины. – Харьков, 1919. – С. 34–35.

⁹ *Cross S.* Medieval Russian Churches. – Cambridge-Massachusetts, 1949. – П. 1; *Бруно Н.И.* Рецензия на: Каргер М.К. Археологические исследования древнего Киева. Отчеты и материалы (1938–1947 гг.). Киев, 1950 // *Византийский временник*. – М., 1953. – Т. VII. – С. 296–300; *Повстенко О.* Катедрa св. Софії у Києві // *Аннали Української Академії наук у США*. – Нью-Йорк, 1954. – Т. III–IV. – С. 196; *Корзухина Г.Ф.* К реконструкции Десятинной церкви // *Советская археология*. – 1957. – № 2. – С. 78–90; *Афанасьев К.Н.* Построение архитектурной формы древнерусскими зодчими. – М., 1961. – С. 170–174; *Холостенко М.В.* З історії зодчества Древньої Русі X ст. // *Археологія*. – 1965. – Т. XIX. – С. 68–84; *Логвин Г.* Початковий період давньоруської архітектури // *Мистецтво і сучасність* – К., 1980. – С. 113; *Асеев Ю.С.* Архитектура древнего Киева. – К., 1982. – С. 28–35; *Комеч А.И.* Древнерусское зодчество конца X – начала XII в. Византийское наследие и становление самостоятельной традиции. – М., 1987. – С. 168–178; *Раннопорт П.А.* Древнерусская архитектура. – СПб., 1993. – С. 31.

¹⁰ *Логвин Н.Г.* Первоначальный облик Десятинной церкви в Киеве // *Древности славян и Руси*. – М., 1988. – С. 255–230; *Реутов А.* До проблеми реконструкції Десятинної церкви // *Церква Богородиці Десятинна в Києві*. – К., 1996. – С. 32–34; *Красовский И.С.* О плане Десятинной церкви в Киеве // *Российская археология*. – 1998. – № 3. – С. 149–156; *Красовский И.С.* Реконструкция архитектурного облика Десятинной церкви // *Археологія*. – 2002. – № 4. – С. 98–107.

¹¹ *Гордієнко Д.С.* Малюнок А. ван Вестерфельда як джерело до реконструкції образу Десятинної церкви в Києві // *Софійські читання*. – К., 2007. – С. 101–109. *Никитенко Н.Н.* Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. – К., 2004. – С. 44–49.

¹² *Івакін Г.Ю., Козюба В.К., Єлишин Д.Д., Лукомський Ю.В., Манігда О.В., Чекановський А.А.* Дослідження Десятинної церкви в Києві 2005 р. // *Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр.* – Київ-Запоріжжя, 2006. – С. 171–175.

¹³ *Толочко П.П.* Исторична топографія стародавнього Києва. – К., 1970 – С. 57–59; Див. також *Козюба В.* Дослідження садиби Десятинної церкви у Києві в 1908–1914 рр. – С. 189–191.

¹⁴ *Каргер М.К.* Древний Киев. – М.–Л., 1959. – Т. 1 – С. 172–174; Див. також: *Михайлов К.А.* Киевский языческий некрополь и церковь Богородицы Десятинная // *Российская археология*. – 2004. – № 1. – С. 39.

¹⁵ *Каргер М.К.* Древний Киев. – Т. II. – С. 11, 36, 48–49; *Раннопорт П.А.* Древнерусская архитектура. – С. 30; *Хрушкова Л.Г.* Крещальни древнерусских храмов. К вопросу об истоках // *Russia Mediaevalis*. –München, 1992. – Т VII. – С. 24.

¹⁶ ПСРЛ. –М., 1961. – Т. 1. – Стлб. 135.

¹⁷ *Conant K.-J.* A Brief Commentary on Early Mediaeval Charch Architecture. – Baltimore, 1942. – Pl. XVII.

¹⁸ *Раннопорт П.А.* Археологические исследования памятников русского зодчества X–XIII вв. // *Советская археология*. – 1962. – № 2. – С. 36–49.

¹⁹ *Brunov N.* Zum Problem der Kreuzkuppelkirche // *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft*. – 1967. – XVI. – S. 245–261.

²⁰ *Оустерхаут Р.* Византийские строители. – Киев-Москва, 2005. – С. 99–140.

²¹ *Корзухина Г.Ф.* К реконструкции Десятинной церкви. – С. 80–87; *Повстенко О.* Катедрa св. Софії у Києві. – С. 196; *Реутов А.* До проблеми реконструкції Десятинної церкви. – С. 32–34; *Красовский И.С.* Реконструкция плана фундаментов Десятинной церкви в Киеве. // *Советская археология*. – 1984. – № 3. – С. 185; *Красовский И.С.* О плане Десятинной церкви в Киеве. – С. 149–156; *Красовский И.С.* Реконструкция архитектурного облика Десятинной церкви. – С. 98–107.

²² *Логвин Г.Н.* Новые исследования древнерусской архитектуры // *Строительство и архитектура*. – 1978. – № 8. – С. 32; *Асеев Ю.С.* Архитектура древнего Киева. – С. 32.

²³ *Гордієнко Д.С.* Малюнок А. ван Вестерфельда як джерело до реконструкції образу Десятинної церкви в Києві. – К., 2007. – С. 103.

²⁴ *Айналов Д.В.* История древнерусского искусства: Киев-Царьград-Херсонес // *Известия Таврической ученой архивной комиссии*. – Симферополь, 1920. – № 57. – С. 220.

²⁵ *Шероцкий К.В.* Киев: Путеводитель. – К., 1917. – С. 82.

²⁶ *Каргер М.К.* Древний Киев. – Т. II. – С. 36–59.

²⁷ *Комеч А.И.* Древнерусское зодчество конца X – начала XII в. Византийское наследие и становление самостоятельной традиции. – С. 154, 176–177.

²⁸ Реутов А. До проблеми реконструкції Десятинної церкви. – С. 32–34.

²⁹ Гордієнко Д.С. Малюнок А. ван Вестерфельда як джерело до реконструкції образу Десятинної церкви в Києві. – К., 2007. – С. 101.

Див. також статті І.І. Мовчана та В.Г. Пуцко в цій збірці.

³⁰ Миятев К. Архитектура эпохи Первого Болгарского царства // Всеобщая история архитектуры в 12 томах. – Т. 3: Архитектура Восточной Европы. Средние века. – Л.–М., 1966. – С. 391–394.

³¹ Георгиев П. Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България. – София, 1993. – С. 43.

³² Акрובה-Жандова Ив. Преславска рисувана керамика // История на българското изобразително изкуство. – София, 1976. – Т. 1. – С. 119–125; Иоаннисян О.М. О происхождении традиции убранства полов поливными керамическими плитками в средневековой архитектуре славянских стран (Преслав-Київ-Гнезно) // Средневековая архитектура и монументальное искусство. – Спб., 1999. – С. 25–31.

³³ Приселков М.Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси: X–XII в. – СПб., 1913. – С. 132–141.

³⁴ Schäfer H. Architekturhistorische Beziehungen: zwischen Byzanz und der Kiever Rus im 10. und 11. Jahrhundert // Istanbuler Mitteilungen, 1973/1974. – 23/24. – S. 197–224; Vocotopoulos P.L. The concealed corse technique: further examples and a few remarks // Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft. – 1979. – 28. – S. 247–260; Ötügen Y. Bizans Duvar Tekniğinde Tektonik ve Estetik Çözümler // Vakıflar Dergisi, 21. – Istanbul, 1990. – P. 395–410; Оустерхаут Р. Византийские строители. – С. 187–192.

³⁵ Krautheimer R. Early Christian and Byzantine architecture, 3d edition. – Harmondsworth, 1979. – P. 330–332.

³⁶ Ibid. – P. 332.

³⁷ Лосицький Ю.Г. До питання типологічної еволюції монументальної архітектури середньовічного Криму // Археологія. – 1990. – № 2. – С. 33–47; Лосицький Ю.Г. Про візантійські базиліки Херсонеса // Археологія. – 1991. – № 2. – С. 83–98; Романчук А.И. Очерк истории и археологии византийского Херсона. – Екатеринбург, 2000. – С. 222–234.

³⁸ Белов Г.Д. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1935–1936 гг. – Симферополь, 1938. – С. 90; Седикова Л. Базилика 1935 года // Ранневизантийские сакральные постройки Херсонеса Таврического (под ред. А.Б. Бернацкого, Е.Ю. Клевиной и С.Г. Рыжова). – Т. 1. – Poznań, 2004. – С. 61; Medeksza S. Bazylika 1935 roku // Ibid. – S. 137.